

Werken voor de arbeid

Driekwart eeuw verzamelen op het IISG

Hoe komt het dat Karl Marx' handschrift van *Das Kapital*, het hoofdwerk van een van de bekendste Duitsers aller tijden, zich in Amsterdam bevindt? Een kort antwoord luidt: dankzij de oprichting van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, nu vijfenzeventig jaar geleden. Een iets langer antwoord wordt in de hierna volgende pagina's gegeven. Ze proberen te laten zien vanuit welke achtergrond en om welke redenen het IISG ontstond en hoe het zich heeft ontwikkeld tot een van de grootste en beroemdste bewaarplaatsen ter wereld op het gebied van de sociale en economische geschiedenis.

De oprichting van het Instituut was mooi als de toevallige ontmoeting van een naaimachine en een paraplu op een ontleedtafel.¹ Het IISG kwam op een zeer gelegen moment tot stand door een samenloop van omstandigheden die gemakkelijk achterwege hadden kunnen blijven. In 1935 kende Europa een slechte politieke situatie, die echter goede kansen bood voor het opbouwen van een verzameling. In Nederland bestond bij enkelen de zowel wetenschappelijk als politiek gegronde wens om in te grijpen. En deze kleine groep bracht de kennis en vaardigheden mee die de uitvoering (en soms uitvinding) van de nieuwe onderneming mogelijk maakten.

De politieke situatie is genoegzaam bekend. In 1935 had de helft van alle Europese landen een regering die op zijn gunstigst als 'autoritair' kon worden omschreven. In de Sovjet-Unie, Italië en Duitsland heersten regimes zoals er nooit eerder hadden bestaan. Een van de gevolgen was dat de archieven en bibliotheken van mensen en hun verenigingen onontkoombaar in een ideologisch zwart-wit perspectief kwamen te staan. Wat in zwart werd geschilderd, liep toenemend gevaar te worden vernietigd – zowel de papieren als de mensen. Er waren goede redenen om iets te doen.

In de eeuw daarvoor waren er op veel plaatsen in Europa en daarbuiten instellingen in het leven geroepen om economisch en sociaal erfgoed te bewaren en bekendheid te geven. Een van de belangrijkste impulsen daartoe kwam van het ontstaan van de 'sociale quaestie' en de verschillende bewegingen die daarvoor een oplossing zochten en daarbij onvermijdelijk een massa documenten voortbrachten. Er ontstonden verscheidene en veranderende overwegingen om deze te willen behouden, waarvoor in de loop van de tijd uiteenlopende organisatorische vormen werden bedacht. Deze geschiedenis, die voor de oprichters van het IISG het vertrekpunt vormde, komt hieronder kort aan de orde. Daarna krijgen die oprichters en hun achtergrond zelf aandacht.

¹ Naar Lautréamont, *Les Chants de Maldoror* (1869), VI,1.

Jagers en verzamelaars

Het idee om arbeid te documenteren is zo oud als de herwaardering van het handwerk die in het vroegmoderne Europa plaatsvond. Al in 1620 hield Francis Bacon in zijn *Novum Organum* een pleidooi voor een natuurlijke historie van de ambachten. Kort daarop deden Samuel Hartlib en de Royal Society een eerste poging tot uitwerking. Een iets latere neerslag is te vinden in de beroemde *Encyclopédie*, die niet voor niets de ondertitel voerde “beredeneerd woordenboek van wetenschappen, kunsten en ambachten”.² Maar het was de negentiende eeuw die het begin zag van het systematische verzamelen van wat wij nu de bronnen voor de sociale en economische geschiedenis noemen. Het groeiende besef van een nieuwe tijd dat door de Franse Revolutie was veroorzaakt, de historische belangstelling van de Romantiek, de geleidelijke democratisering, het zich snel uitbreidende verenigingsleven, de uitvinding van goedkoop papier, lithografie en fotografie, het ontstaan van de sociale wetenschappen – al deze en andere factoren leidden tot een toename van zowel de productie van documenten als de behoefte ze te bewaren.

Het verzamelen van dit materiaal was aanvankelijk vooral een activiteit van individuen, die zich op een aantal aspecten toespitste: het dagelijks leven, de industrialisatie met haar geschiedenis en gevolgen, de opkomst van de arbeidersbeweging, de ideeën van hervormers en verwante thema’s. Dit terrein is nooit systematisch in kaart gebracht, en dat gebeurt ook hier niet; maar het loont om een blik te werpen op enkele facetten van deze rijk geschakeerde verzamelwereld.

De eerste ‘volkskundigen’, zoals de gebroeders Grimm in Duitsland, Frédéric Mistral in Frankrijk, Artur Hazelius in Noorwegen, Joost Hiddes Halbertsma in Friesland, legden verzamelingen aan van regionale en lokale klederdrachten, werktuigen en archeologische voorwerpen, die het ‘dagelijks leven’ weerspiegelden. Ze kregen een bijzondere betekenis doordat de ‘eigenheid’ van enkele bijzonder opvallende plaatsen tot symbool van een nationaal verleden werd verklaard. Zo konden de Volendammer vissers uitgroeien tot een symbool voor Nederland. Op provinciale, nationale en wereldtentoonstellingen werden niet alleen de nieuwste uitvindingen en machines getoond, maar bijvoorbeeld ook een Hindelooper interieur.³

Zulke tentoonstellingen gaven ook op een andere manier uiting aan een groeiende belangstelling voor het leven en werken van de ‘gewone’ man en vrouw. Op de Great Exhibition of All Works of Industry of All Nations in het Crystal Palace werd in 1851 naast de allernieuwste technische snuffjes nadrukkelijk ook het edele handwerk getoond, zowel uit middeleeuws Europa (‘gothisch’) als uit toenmalig Brits-Indië (‘colonial Gothic’, in de woorden van Tim Barringer). Kunstenaars als John Ruskin, Ford Madox Brown (de schilder van het majestueuze doek *Work*, 1859-1865), John Lockwood Kipling (de vader van Rudyard), William Morris en velen buiten Engeland met hen uitten in dit soort tegenstellingen hun vrees voor de nadelen van de vooruitgang. De vervreemding van de moderne mens in het algemeen en van de industriearbeider in het bijzonder leek haast onafwendbaar. Instellingen als het uit de Great Exhibition voortgekomen Victoria and Albert Museum in Londen, de in 1897 gestichte musea en bibliotheek van Henry Chapman Mercer in Doylestown, PA en vele ‘openlucht’-musea getuigen nog van de strijd daartegen.⁴

De fascinatie met economische groei bracht anderen tot onderzoek naar de wortels daarvan. Voor Karl Marx en velen met hem lagen die in de tijd van de grote Europese ontdekkingsreizen, ook wel aangeduid als de periode van het ‘handelskapitalisme’. De belangstelling op dit gebied concentreerde zich op zaken als de geschiedenis van het boekhouden, de beurs en de aandelenhandel, verzekeringen, economische politiek, techniek en het vrij laat opgekomen

² Houghton 1941; Ochs 1985; Sewell 1980.

³ De Jong 2001. De bijzondere klederdrachten en interieurs van de Friese havenstad – waarvan de zeelieden overigens van Amsterdam uitvoeren – waren zo populair dat ze in 1877 een aparte plaats kregen op een grote tentoonstelling in Leeuwarden en het jaar daarop op de Parijse wereldtentoonstelling. Aan het eind van de negentiende eeuw maakten Hindelooper kamers deel uit van de vaste opstelling van musea in Berlijn (geïnspireerd door Rudolf Virchow), Neurenberg en Düsseldorf.

⁴ Barringer 2005; Walker 2006.

*Old Frish Room,
1650-1750.*

*Chambre de Hindeloopen,
1650-1750.*

**Wereld-Tentoonstelling 1895
AMSTERDAM.**

Op de Oud-Hollandsche Markt,
is eene volledige en echte

Hindelooper-Kamer,

uit het tijdperk van 1650 tot 1750.

De aandacht van Stad- en Landgenooten wordt hierop gevestigd, en men **verzuime niet deze tentoongestelde HINDELOOPER-KAMER te gaan zien, die hoogst merkwaardig en eenig is, zij bevat een schat van oude Chineesche en Japansche Schotels en Borden; Hindelooper Klapmutsen en Kraaikoppen, op zich zelve reeds rariteiten.**

Het Ameublement is volledig en geheel echt, de Beschuttingen zijn van gebeiteld eikenhout, eveneens een groote gebeeldhouwde eikenhouten kast, een Ladetafel, Klaptafels, Kastjes, Stoelen, Wieg, Stoven, Slede, Hangklok, Vuurhaard; alles is compleet aanwezig.

Hindelooper-Kamers zijn te Hindeloopen niet meer te zien. Het is weer een gedeelte uit de geschiedenis van ons volk dat verdwijnt, waarvan men betreuren zal geen goede herinnering te hebben bewaard.

Zulk eene herinnering is deze nu tentoongestelde Kamer, en daarom wordt onze Stad- en Landgenooten aanbevolen, deze gelegenheid niet voorbij te laten gaan, maar een druk bezoek te gaan brengen aan de Hindelooper-Kamer.

*Zimmer aus Hindeloopen,
1650-1750.*

Entrée 10 Cent.

Hindelooper interieur op de Wereldtentoonstelling in Amsterdam in 1895.

grootbedrijf. Ook al waren deze onderwerpen veel minder aansprekend dan de geschiedenis van het dagelijks leven en minder gemakkelijk te verbeelden dan klederdrachten of edelsmeedkunst, toch kwamen hier belangrijke collecties tot stand. Een van de opmerkelijkste verzamelaars was ongetwijfeld Herbert Somerton Foxwell (1849-1936), een vriend van de econoom Stanley Jevons en zijn opvolger als hoogleraar in Londen. Foxwell was buitengewoon gedreven en leefde uiterst sober om maar boeken te kunnen kopen. Desondanks had hij daarmee in 1901 zoveel schulden opgebouwd dat hij zich gedwongen zag zijn bibliotheek te verkopen aan de Worshipful Company of Goldsmiths, die haar vervolgens aan de University of London schonk. Maar Foxwell gebruikte een deel van de opbrengst van de verkoop om weer een nieuwe boekerij op te bouwen, die later in de Harvard Business School zou belanden en bekend werd als de Kress Library, naar Claude Washington Kress, die de verwerving mogelijk maakte. Wat Foxwell tot stand bracht, blijkt uit het feit dat de Goldsmiths en Kress collecties tegenwoordig samen de grootste economisch-historische verzameling ter wereld vormen.⁵

In Kiel stichtte de economisch historicus Bernhard Harms (1876-1939) in 1911-1914 het Institut für Weltwirtschaft und Seeverkehr, vooral bekend vanwege het daar uitgegeven *Weltwirtschaftliches Archiv*.⁶ De grote verzamelingen van de Duitse jurist Otto von Gierke, de historicus van het verenigingsrecht, en de Oostenrijkse econoom Carl Menger verhuisden na de Eerste Wereldoorlog naar Japan, waar ze nu tot de schatten van het Center for Historical Social Science Literature van de Hitotsubashi Universiteit in Tokio behoren.⁷ Hier was al in 1875, kort na het begin van de Meiji-periode, begonnen met het bijeenbrengen van historische en sociaal-wetenschappelijke literatuur. Ook de bibliotheek van Joseph Schumpeter, de auteur van de nog steeds gezaghebbende *History of Economic Analysis*, zou bij de Hitotsubashi Universiteit belanden. In België mag de verzamelaar Jos Velle worden genoemd, wiens collectie grotendeels in Amsterdam terecht kwam, waarover later meer.

De vele problemen die de industrialisatie met zich meebracht, vormden eveneens een aanleiding tot het aanleggen van verzamelingen. Een typerend voorbeeld vinden we in de persoon van Thomas Twining (1806-1895), een telg uit de bekende familie van theehandelaars, die zich op tal van manieren bekommerde om verbetering van de leefomstandigheden van arbeidersgezinnen. Hij meende dat het de nieuwe arbeider vaak aan belangrijke kennis ontbrak, die hij *bionomy* of de ‘science of everyday life’ noemde, en zette zich niet alleen in voor de verbetering van technisch onderwijs, maar ook voor zaken als veiligheid en hygiëne. Daartoe richtte hij onder meer in 1860 op zijn landgoed bij Londen het Twickenham Economic Museum in, dat naast modellen en nuttige producten voor beter en gezonder wonen en leven ook een bibliotheek bevatte.⁸ In aansluiting hierop leidden pogingen om de toestand in de fabrieken te verbeteren op tal van plaatsen in Europa tot exemplarisch-museale instellingen. Zo werd in 1890 in Wenen het Gewerbehygienisches Museum opgericht, een initiatief van Franz Migerka, de eerste centrale fabrieksinspecteur van Oostenrijk. Dit was van invloed op de stichting van het Museum van Voorwerpen ter Voorkoming van Ongelukken en Ziekten in Fabrieken en Werkplaatsen – het latere Veiligheidsmuseum – te Amsterdam in 1893. Hier bracht Herman Heijenbrock, de schilder van de Nederlandse industrie, in 1923 weer het materiaal van zijn stichting Museum van den Arbeid onder.⁹

Vergelijkbare overwegingen lagen ten grondslag aan de stichting van het Musée Social te Parijs in 1894. Naast pedagogische en humanitaire motieven speelde hierbij een rol dat velen het betreurden dat de grote industriële tentoonstellingen waaraan de negentiende eeuw zo rijk was, steeds na enige tijd weer werden afgebroken. De wereldtentoonstelling van 1889 – die van de Eiffeltoren – had in Parijs de behoefte aan een meer permanente opstelling aangewakkerd en met het geld van graaf Aldebert de Chambrun (1821-1899), in 1891 geërfd van zijn rijke vrouw, Marie-Jeanne Godard-Desmarest, kon een begin worden gemaakt. Het museum,

⁵ Rogers 1986.

⁶ Harms werd in 1933 door de Nazi's als ‘republiekfreundlich’ afgezet, vgl Craver 1986, 217. Het volgende deels naar Kloosterman 2009.

⁷ De eveneens fraaie bibliotheek van Carls broer, Anton Menger, kwam bij de Weense Arbeiterkammer terecht; zie Oberkofler 2009.

⁸ Pearce 1988. Het museum brandde in 1871 af.

⁹ Honig 1998. Dit museum, dat in 1929 aan de Amsterdamse Rozengracht opende, ging op in Nint, dat weer opging in Nemo. De bibliotheek en affiches van het Veiligheidsmuseum belandden in het IISG.

thans de langst bestaande verzamelende instelling op het gebied van sociale bewegingen, had ook een grote voorbeeldwerking.¹⁰ De sociaaldemocratische dominee Paul Pflüger (1865-1947), die in 1900 naast de nieuwe wereldtentoonstelling in Parijs ook het Musée Social bezocht, vond er de inspiratie voor de Zentralstelle für soziale Literatur in der Schweiz, nu het Schweizerisches Sozialarchiv, dat in 1906 in Zürich opende.¹¹ In Nederland werd in 1899 het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen opgericht, waarvan de radicaalliberale hoogleraar in de staathuishoudkunde en statistiek M.W.F. Treub (1858-1931), auteur van een kritische studie over *Het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx*, de eerste directeur werd. Het beoogde zowel arbeiders als ondernemers te helpen bij het opzetten van organisaties, maar bouwde ook een bibliotheek op en stelde vanaf 1901 pogingen in het werk om documentatie van en over de arbeidersorganisaties zelf te verzamelen. De ‘documentencommissie’ die zich hiermee bezighield, bevatte vertegenwoordigers uit verschillende politieke stromingen, waar bij de katholieken opvallend ontbraken.¹²

De georganiseerde arbeidersbeweging zelf was zich al betrekkelijk vroeg voor haar eigen geschiedenis begonnen te interesseren. August Bebel, een van de grote leiders van de Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands, riep in 1878 op tot de inrichting van een archief en bibliotheek voor de partij.¹³ Bismarck maakte dat het nog enige tijd duurde voordat er aan deze wens gevolg kon worden gegeven, en aanvankelijk dan nog alleen in Zwitserse en Engelse ballingschap; maar in 1899 werd de bibliotheek tenslotte in Berlijn voor het publiek geopend. Het overweldigende succes – de jaarlijkse bezoekersaantallen kwamen al kort na de eeuwwisseling boven de honderdduizend uit – werkte inspirerend. In 1902 begon ook de Stockholmse Arbeidersbibliotheek archieven te verzamelen en vier jaar later werd ze formeel omgevormd tot de archief- en bibliotheekinstelling van de Zweedse socialistische partij en vakbeweging samen.¹⁴ Het Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek bood daarmee een model dat elders in Scandinavië navolging vond. Al snel werden in Oslo, Kopenhagen en Helsinki gelijksoortige instituties in het leven geroepen, zij het dat de Finnen aparte instellingen voor de partij en de vakbeweging creëerden.

Ook individuele socialistische schiepen met succes een aantal documentatiecentra. In Engeland stond de Fabian Society, met Sidney en Beatrice Webb voorop, in 1895 aan de wieg van de London School of Economics. De daar verzamelde archieven en boeken vormen nu de British Library of Political and Economic Science.¹⁵ In 1906 richtten de socialistische van de Rand School for Social Science in New York een bibliotheek in, die later bekend zou worden als de Tamiment Library en nu deel uitmaakt van New York University. Op het terrein van de socialistische ideeën werden daarnaast prachtige privébibliotheken gevormd, die later voor een breder publiek ter beschikking kwamen. Zo werd de boekerij van H.P.G. Quack (1834-1917), de auteur van *De Socialisten*, in 1912 ondergebracht bij de Universiteit van Amsterdam, die daarmee de gelukkige bezitter werd van een eerste druk van het *Communistisch Manifest*. Hetzelfde gebeurde met de bibliotheek van de sociaaldemocraat P.A. Pijnappel (1875-1935), die 70.000 werken bezat, waarvoor hij een eigen bibliothecaresse had aangesteld. Andere bekende voorbeelden zijn de collecties van Jules Perrier (1837-1904), nu in de Bibliothèque Publique et Universitaire van Genève, en Max Nettlau (1865-1944), nu in het IISG. De Catalaanse liberale republikein Rossend Arús (1845-1891) liet zijn boeken na aan ‘het volk van Barcelona’, dat ze vanaf 1895 in de Biblioteca Pública Arús kon lezen.

Uit weer een andere hoek ontstonden grote economische verzamelingen. In 1906 besloten de kamers van koophandel in het Rijnland en Westfalen gezamenlijk tot de oprichting van het Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv in Keulen, waarin historische bedrijfsarchieven werden ondergebracht. In 1910 kwam in Bazel met een zelfde doel het Schweizerisches Wirtschaftsarchiv tot stand, dat eerst bij het plaatselijke Staatsarchiv werd ondergebracht, toen zelfstandig ging functioneren, en nu bij de Universiteit van Bazel onderdak heeft gevonden.

¹⁰ Chambelland 1998; Horne 2002. Het museum stelde zich statutair ten doel “om modeldocumenten, ontwerpen, statuten enz van maatschappelijke instellingen en organisaties die als oogmerk en doel hebben de materiële en morele toestand van de arbeiders te verbeteren, met inlichtingen en adviezen, ter beschikking van het publiek te stellen” (waarbij het “elke godsdienstige en politieke discussie buitensluit”).

¹¹ Häusler 2006; vgl ook Katscher 1904.

¹² De documentenverzameling en het archief van het CBSA berusten nu bij het IISG.

¹³ Zimmermann 2008.

¹⁴ Grass 2002.

¹⁵ Dahrendorf 1995.

Hiermee was nog een model geschapen dat al spoedig in Nederland als belangrijk voorbeeld zou dienen.

Eind juli 1914, tussen Sarajevo en de ‘Kanonnen van Augustus’, besloten Henri (1873-1935) en Louise (1869-1931) Leblanc te Parijs de komende oorlog te gaan documenteren, in de verwachting dat die drie weken zou duren. Drie jaar later beschrijft een Franse journalist wat hij in hun woning aan de avenue Malakoff aantreft: “Affiches, tijdschriftartikelen, kalenders, schilderijen, boeken, kaarten, kranten, periodieken, kopjes, lintjes, medailles, houtsneden, speelgoed, modetekeningen, militaire insignes, foto’s van krijgsgevangenenkampen, knutselwerk, stoffen, zakdoeken met figuren of emblemen, kantoorartikelen, lintjes, modepoppen, getekende of gebeeldhouwde karikaturen, onderscheidingen, wapenmodellen, eigenlijke wapens, nog meer kalenders, kaarten, zegels, het hele denken van de oorlog, het hele leven van de oorlog, het hele binnenlandse bestaan van de oorlog – het is er. En voor ieder oorlogvoerend land, niet alleen voor Frankrijk, maar voor Engeland, Duitsland, Italië, Amerika.”¹⁶ Op dat moment, in augustus 1917, had het echtpaar de verzameling net overgedragen aan de Franse staat, die er de naam Bibliothèque-Musée de la Guerre aan gaf. Via het kasteel van Vincennes verhuisde de collectie van wat intussen de Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine was gaan heten, later naar de Universiteit van Nanterre (Paris X).¹⁷ De BDIC is een van de drie grote documentatiecentra die als gevolg van de Eerste Wereldoorlog zijn ontstaan. Het tweede, dat sterk vergelijkbaar is vanwege de breedte van de verzameling – die net als in Parijs behalve de oorlog haast vanzelf ook de politieke en sociale geschiedenis van haar oorzaken en gevolgen in de ruimste zin ging omvatten – is de Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Deze instelling werd in 1919 opgericht als de Hoover War Collection in Stanford University, waar Herbert Hoover had gestudeerd. De toekomstige president doneerde alle documenten die hij had verworven in zijn verschillende functies tijdens de oorlog, waaronder die van hoofd van de American Relief Administration in Rusland. Daarnaast schonk hij een geldbedrag en bleef hij zijn hele leven lang als geldwerver actief. Mede daardoor groeide ‘the Hoover’ uit tot een vooraanstaand archief, zeer rijk op het gebied van Rusland en de Sovjet-Unie, en een schitterende bibliotheek, die in de Stanford University Library is geïntegreerd.

Het derde centrum ontstond uit een product van de oorlog, de Russische Revolutie. In 1919 werd in Moskou begonnen met de opbouw van een Marx-Engels Instituut, dat in 1921 officieel opende. Hoewel het hier formeel om een partij-, dus semi-overheidsinstelling ging, waren het concept en de uitwerking in belangrijke mate het werk van één man, David Rjazanov, die zich ten doel had gesteld het verzamelde werk van Karl Marx en Friedrich Engels op wetenschappelijke wijze uit te geven.¹⁸ Daartoe werden, deels met behulp van de nieuwe communistische partijen in het Westen, zo veel mogelijk relevante historische documenten bijeengebracht. Rjazanov had een brede opvatting van het terrein, dat voor hem alles omvatte wat de – bijna onbegrensde – belangstelling van Marx en Engels had weten te wekken. In weinige jaren werd een geweldige collectie opgebouwd, die naast een grote bibliotheek ook belangrijke archivalia van de West-Europese arbeidersbeweging omvatte. Van groot belang was voorts de samenwerking met het in 1924 opgerichte Institut für Sozialforschung te Frankfurt/Main, dat tot 1928 een bemiddelende rol speelde tussen de Russische communisten en de Duitse sociaaldemocraten, die nu eenmaal de papieren van Marx bezaten.¹⁹ Ongelukkigerwijs had Rjazanov alles in zich om ten prooi te vallen aan Stalins zuiveringen. Hij werd in 1931 gearresteerd en in 1938 gefusilleerd. Zijn instituut werd samengevoegd met het in 1924 gestichte Lenin Instituut, dat zelf al met het Instituut voor Partijgeschiedenis was gefuseerd. Het ging voortaan minder om het uitgeven van Marx en Engels dan om de controle over het uitgeven van de ‘klassieken’, die immers lang niet altijd recht in de bolsjevistische leer waren geweest en veel ongewensts hadden geschreven.

¹⁶ Toudouze 1917; vgl Hue 1997.

¹⁷ Het beeldmateriaal vond als Musée d’Histoire Contemporaine een plaats in het Hôtel des Invalides.

¹⁸ Vollgraf 1997; Hecker 2000; Vollgraf 2001; Rokitjanskij 2009; Mosolov 2010.

¹⁹ Over het IfS en de eruit voortgekomen Frankfurter Schule, zie Jay 1973; Migdal 1981; Wiggershaus 1988.

Een Nederlandse instelling

\\\\\\\\

In die dynamische wereld vol nieuwe ideeën over de inrichting van de maatschappij, opkomende politieke partijen en vakbonden, en de daardoor ontstane bibliotheken, tentoonstellingen en tijdschriften groeide Nicolaas Willem Posthumus (1880-1960) op, de oprichter en eerste directeur van het IISG.²⁰ We weten niet of het met vogelschedeltjes, munten of postzegels begonnen is – bij gebrek aan een persoonlijk archief weten we hoe dan ook bijzonder weinig over het privéleven van Posthumus – maar zeker is dat hij in 1935 de juiste man op de juiste plaats zou zijn vanwege zijn grote wetenschappelijke bekendheid, zijn internationale contacten, zijn staat van dienst als verzamelaar en zijn kennis van het marxistische gedachtegoed. “Hard werken; open staan voor het nieuwe,” zo formuleerde hij later zijn devies.²¹ Hij was opgegroeid in een intellectueel stimulerend milieu. Zijn vader was de grote voortreker van het aardrijkskundig onderwijs in Nederland.²² Op het gymnasium in Amsterdam moet de jonge Nien al aan het socialisme geroken hebben, een eerste kennismaking die verdiept werd toen hij zich in 1898 inschreef aan de juridische faculteit van de gemeentelijke universiteit in zijn vaderstad, waar hij onder meer de colleges van Treub volgde. In het studentendispuut Clio sloot hij vriendschap met latere beroemdheden als de kunsthistoricus H.E. van Gelder, de dichter C.S. Adama van Scheltema, de bibliothecaris H.E. Greve, de journalist H.P.L. Wiessing, de classicus H. Bolkestein, de medicus J.J. van Loghem, de criminoloog W.A. Bongers, de neuroloog K.H. Bouman, de jurist Jb. Willeumier en de wiskundige L.E.J. Brouwer.²³ In de redactie van *Propria Cures* leerde hij de latere communistische leider David Wijnkoop kennen.²⁴ Als redacteur schreef hij over de studentenvervolgingen in Rusland, en in een recensie van de oratie van G.W. Kernkamp wees de jonge student Posthumus in 1901 op de “wassenden invloed der socialistische geschiedwetenschap”: “Het historisch materialisme lokt de beoefenaren der geschiedenis steeds verder op sociaal en maatschappelijk terrein, zij drijft hen daarheen [...] als teeken van den stijgenden invloed [dez]er levensleer”.²⁵ Geen wonder dat Posthumus’ wetenschappelijke levenswerk de ontwikkeling van de Leidse wollenstoffen-industrie beschreef, de belangrijkste bedrijfstak van de Nederlandse Republiek, die op haar beurt weer door Marx als de wieg van het handelskapitalisme was omschreven.²⁶

In zijn studentenjaren nam hij ook deel aan socialistische agitatie. In september 1900 overtuigde hij Pieter Jelles Troelstra van de noodzaak de verpauperde schoenmakers van de Langstraat toe te spreken. De sociaaldemocratische leider was koud uit de gevangenis ontslagen, maar in plaats van sympathie zoals elders in het land oogstte hij in het huisindustriële Noord-Brabant slechts hoon. Volgens Henri Wiessing werden ze door een stenen gooiende menigte, opgehitst door een kapelaan, verjaagd.²⁷ Wiessing noemt Posthumus in die jaren een “gloeiend marxist” en betreurt dat hij dat onder invloed van zijn voorspoedige wetenschappelijke carrière niet is gebleven; maar daarmee wordt hem toch niet helemaal recht gedaan. Posthumus was niet louter een wetenschapper. In Rotterdam nam hij het initiatief tot De Arend, een Rotterdamse vereniging om jonge arbeiders nuttig en aangenaam bezig en daarmee van de straat te houden. Ook was hij van 1927 tot 1932 bestuurslid van de Burgerlijke Instelling van Maatschappelijke Steun in Amsterdam en maakte hij zich sterk voor de oprichting van een afdeling van de Volksuniversiteit. In 1938 keerde hij zich op een door studentes georganiseerde discussie-avond tegen Romme’s plannen om de arbeid van gehuwde vrouwen buitenshuis te beperken.

Maar zijn grote betekenis ontleent Posthumus toch aan zijn activiteit als historicus en verzamelaar van historisch bronnenmateriaal. Mogelijk heeft een oom, Jan Willem IJzerman

²⁰ De uitvoerigste levensbeschrijving biedt Noordegraaf 2009.

²¹ Op een vragenlijst van het NEHA, 24 september 1950; met dank aan Alex Geelhoed.

²² Voor Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1838-1885), self-made man en eveneens een groot organisator, zie Zuidema 1912.

²³ Het dispuut Clio legde vanaf 1883 ook de grondslag voor de Collectie Universiteitsgeschiedenis, nu onderdeel van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

²⁴ Jansma 1961, 127-128.

²⁵ Jansen & Zappey 1981, 29-30.

²⁶ Lourens & Lucassen 1992.

²⁷ Noordegraaf 2009, 98. Hagen 2010 vermeldt deze episode niet, maar zie *ibid*, 307-331 over de periode. Een jaar later veroverde Troelstra overigens een kamerzetel ten koste van een oom van Posthumus, de liberaal Jan Willem IJzerman (Hagen 2010, 347-348). Eind 1900-begin 1901 probeerde Posthumus namens het Socialistisch Leesgezelschap de grote theoreticus Karl Kautsky tot een lezingentournee langs de Nederlandse universiteiten te bewegen (IISG, Karl Kautsky Papers, D xviii 657-662). Kautsky kwam uiteindelijk in april 1902 en sprak blijkens de verslagen in *Het Volk* op verschillende plaatsen over onderwerpen als ‘Hervorming en omwenteling’ en ‘Na de omwenteling’.

▲
Nicolaas Willem Posthumus
(1880-1960).

(1851-1932), een broer van zijn moeder, hem daarbij geïnspireerd.²⁸ IJzerman maakte carrière in Nederlands-Indië met de aanleg van spoorlijnen, de ontginning van mijnen en het boren naar olie; maar hij kan ook worden beschouwd als de grondlegger van de archeologie op Java, waar hij de voet van de Boroboedoer opgroef. Inspirerend voor zijn neefje was misschien tevens zijn leidende rol in het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap (hij rustte veel ontdekkingsreizen uit), de Linschoten Vereniging, het Koninklijk Instituut voor Technisch Hooger Onderwijs in Nederlands-Indië en het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde.

Zijn eerste praktische ervaring met verzamelen deed Posthumus in de jaren 1908-1912 op als leraar handelsrecht en staathuishoudkunde aan de Openbare Handelsschool in Amsterdam, waar een andere oom, J. IJzerman, directeur was. De inkt van zijn proefschrift was misschien nog niet droog (hij promoveerde op 9 juli 1908), toen hij in april betrokken raakte bij een initiatief van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond dat niet minder behelsde dan de opzet van een enquête, een tentoonstelling, een tentoonstellingscatalogus en een congres over de huisindustrie.²⁹

Een tweede gelegenheid deed zich voor in de aanloop tot zijn benoeming in 1913 als eerste hoogleraar economische geschiedenis in Nederland aan de in datzelfde jaar opgerichte Nederlandsche Handelshogeschool in Rotterdam, de huidige Erasmus Universiteit.³⁰ Daar bestond het plan een 'Balans-archief' of 'Archief op handels-economisch en handels-technisch gebied' te stichten. Waarschijnlijk was H.G.A. Elink Schuurman daarbij betrokken, een Amsterdamse accountant die al sinds 1908 hevig geïnteresseerd was in de nieuw opgerichte economisch-historische archieven in Keulen, Saarbrücken, Leipzig en Bazel. Posthumus koos voor de verenigingsvorm en op maandag 14 juli 1913 werden de bestaande initiatieven gebundeld, waarna op 2 april 1914 in Den Haag met regeringssteun en de medewerking van verschillende overheidsarchieven de vereniging het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief werd gesticht. Nog in het eerste jaar maakte Posthumus als secretaris-directeur afspraken met het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen in Amsterdam over de verwerving van archieven van vakverenigingen – want ook dat zou een taak van het NEHA zijn. De vakbeweging werd daarom door Henri Polak vertegenwoordigd in de Raad van Advies, waarin al de Amsterdamse wethouder Floor Wibaut zat; later trad Edo Fimmen van het Internationaal Verbond van Vakverenigingen nog toe.³¹ Ook andere aspecten van de sociale geschiedenis werden door het NEHA gedekt: een voorbeeld is de verwerving van de collectie van Albertus Theodorus Hartkamp (1848-1924), de man die ook aan de wieg van het Nederlands Permsmuseum stond.³²

Posthumus was buitengewoon succesvol in zijn nieuwe functie, die hij naast zijn hooglerarschap bekleedde – tot 1922 in Rotterdam en daarna tot 1949 in Amsterdam. Er werden veel archieven verworven, vooral van bedrijven uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Al spoedig echter begaf de directeur zich buiten de gebaande paden. Zo nam hij tijdens de Eerste Wereldoorlog het initiatief om samen met de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag alle documentatie betreffende die moeilijke jaren bijeen te brengen, waardoor we natuurlijk herinnerd worden aan initiatieven als die van de BDIC en de Hoover Institution.³³ In 1926 smeekte de archivaris van Antwerpen, Jean Denucé, Posthumus om de collectie Velle te redden, waartoe hij door de vrije val van de Belgische franc zelf niet in staat was.³⁴ Jozef Antoon Lodewijk Velle (1866-1925) had alles verzameld wat hij te pakken kon krijgen over de geschiedenis van het boekhouden, handelsrekenen, handelsgebruiken en ondernemen, en in de oude handelsstad Antwerpen was kennelijk veel te vinden geweest; uniek was zijn verzameling internationale prijscouranten. In zeer korte tijd bracht Posthumus 8000 gulden bijeen, bijna evenveel als hij in totaal gedurende de eerste tien jaar van het NEHA aan acquisitie had uitgegeven. Het belangrijkste gevolg was dat het NEHA sindsdien een internationaal karakter kreeg, waaraan ook de in 1928-1932 te Frankfurt aangekochte collectie Bruyard bijdroeg.³⁵

²⁸ Jansma 1961, 128-129; Veenendaal 2008.

²⁹ Noordegraaf 2009, 86; Van Gerwen & Lucassen 1989, 117. De catalogus verscheen bij de tentoonstelling in 1909; in 1912 volgde Posthumus' bewerking van de enquêteresultaten inzake de huisindustrie in de schoenmakerij van de Langstraat. Max Nettlau schreef later over hem: "Hij was noch een aan traditie en sjablonen hangende bibliothecaris voor wie boeken en boekgebruikers in de grond van de zaak alleen maar lastig zijn, noch een doctrinair of een fanaticus die slechts in een bepaalde stroming geïnteresseerd is, noch een leraar met slechts praktische doeleinden voor ogen – maar iemand die weet wat wetenschappelijk-historisch werken betekent en beseft hoezeer daarbij de veelsoortigheid van het directe materiaal behoort, dat men zo zelden tezamen vindt en zelden zo veelsoortig als toevalligerwijze bij mij." (Hunink 1979, 335)

³⁰ Het volgende naar de verschillende bijdragen in Fischer *et al* 1989.

³¹ In 1915 haalde Posthumus tevens zijn oom Jan Willem IJzerman in de Raad van Advies.

³² Lucassen 1990; vgl ook Lucassen 1989.

³³ Seegers 1989, 68-69.

³⁴ Het volgende naar Lucassen & De Peuter 1989, 98-102.

³⁵ Bos *et al* 1996. Vader Pierre en zoon Charles Jean-Baptiste Bruyard hadden in de achttiende eeuw belangrijke functies bij machtige organen van de Franse economische politiek bekleed.

Een tweede, indirect gevolg van de aankoop Velle was dat Posthumus' internationale wetenschappelijke netwerk sterk werd uitgebreid.³⁶ Op basis van de verworven prijscouranten zag hij nieuwe mogelijkheden voor de prijsgeschiedenis van Nederland, zowel voor goederen als aandelen, en voor de geschiedenis van wisselkoersen. Fanatiek begon hij overal te speuren naar nog onbekende exemplaren – als het kon originelen, maar hij liet ook wel copieën maken, wat in die tijd een kostbare en omslachtige methode was. Voor de oorlog groeide de collectie aan tot de grootste, meest gevarieerde en oudste collectie ter wereld voor de zeventiende en achttiende eeuw: 13.000 prijscouranten en duizenden veilinglijsten.

Bijgevolg werd Posthumus in 1931 lid van het International Scientific Committee on Price History. Op initiatief van de directeur van de London School of Economics, William Henry Beveridge (1879-1863), en Edwin F. Gay en met financiële steun van de Rockefeller Foundation organiseerde het comité zijn eerste conferenties in 1929 in Parijs en in 1930 in Londen. Buiten de twee initiatiefnemers waren de belangrijkste deelnemers de Fransman Henri Hauser, geassisteerd door François Simiand, de Duitser Moritz Elsas, en de Oostenrijker Alfred Pribram, geassisteerd door Karl Helleiner – zonder uitzondering internationale kopstukken uit de economische en sociale geschiedenis. Maar behalve toegang tot het walhalla van zijn vak – waaraan hij zijn twee delen *Nederlandsche prijsgeschiedenis* bijdroeg, die ook in het Engels verschenen – betekende dit voor Posthumus tevens een confrontatie met de rauwe politieke werkelijkheid. In 1933 moest Elsas van Frankfurt naar Londen vluchten, later gevolgd door Pribram, terwijl Helleiner voor Canada koos.³⁷ Geen wonder dat juist Beveridge in mei 1933 de oprichter werd van de Academic Assistance Council met als doel joodse en andere academische vluchtelingen voor het Nazi-regime bij te staan – een idee dat hij in 1933 tijdens een studieverblijf in Wenen had gekregen.³⁸ Ondanks zijn internationale en politieke ervaringen wijst niets erop dat Posthumus in deze tijd de oprichting van een nieuw instituut overwoog; hij bleef integendeel het NEHA zien als de aangewezen plaats voor de nieuwe taak die zich aandienende, het redden van bedreigde archieven. In het voorjaar van 1934 verschaftte het NEHA onderdak aan Otto Neurath en Gerd Arntz, die zowel uit Moskou als uit Wenen hadden moeten vluchten met hun idealistische projecten om de arbeider via beeldstatistiek inzicht te geven in ingewikkelde economische vraagstukken.³⁹ Enkele maanden daarvoor was Hans Stein (1894-1941), medewerker van het Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv in Keulen en voormalig correspondent van het Moskouse Marx-Engels Instituut, al naar Den Haag gevlucht.⁴⁰ Bij het NEHA verzamelde hij statistisch materiaal voor Neurath en Arntz. Intussen had het NEHA een afzonderlijke bibliotheek ingericht in het door de Gemeente Amsterdam beschikbaar gestelde pand Herengracht 218-220, de Economisch-Historische Bibliotheek, waar Annie Adama van Scheltema-Kleefstra (1884-1977) de eerste bibliothecaresse werd. Zij was de weduwe van de vroeg overleden studievriend van Posthumus, de dichter Carel Steven Adama van Scheltema (1877-1924), en een vrouw met internationale kwaliteiten. Zij had met haar man veel gereisd en beheerste haar talen.

Een Europees instituut

Annie Scheltema trad op 1 januari 1932 aan met de specifieke taak de sociaal-historische afdeling uit te bouwen, wat haar door haar uitgebreide contacten in de sociaaldemocratie in Nederland en daarbuiten voortreffelijk afging. Het feit dat zij tegelijkertijd archivaris van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) werd, werkte dat natuurlijk in de hand. In

³⁶ Boorsma & Van Genabeek 1991.

³⁷ Cole & Crandall 1964; Craver 1986, 218.

³⁸ De natuurkundige Ernest Rutherford (de latere 'vader van de atoombom') werd voorzitter; veel Nobelprijswinnaars steunden Beveridge, en Einstein wekte met een grote speech in Albert Hall in oktober 1933 veel publiciteit. De AAC, in 1936 omgedoopt tot Society for the Protection of Science and Learning, bestaat sinds 1997 voort als Council for Assisting Refugee Academics.

³⁹ Van Gerwen & Lucassen 1989, 129-132; Mertens 2007.

⁴⁰ Over Stein, zie Hecker 1993-1994; Schumacher 1994.

1934 leerde zij Friedrich Adler, de secretaris van de Socialistische Arbeiders-Internationale, kennen, als ook de Russische mensjeviëk Boris Nikolaevskij (1887-1966). Deze had in 1932, nog voor het aan de macht komen van Hitler, een belangrijke rol gespeeld bij het in veiligheid brengen van de archieven van Marx, Engels en hun Duitse partijgenoten in Kopenhagen en Parijs.⁴¹ Ook hij was lange tijd correspondent van het Marx-Engels Instituut geweest, zelfs nog nadat hij in 1924 om politieke redenen naar Duitsland had moeten uitwijken. Met het afzetten van Rjazanov was deze band echter verbroken, wat gevolgen had toen het nieuwe Marx-Engels-Lenin Instituut na 1933 pogingen in het werk stelde om de papieren van Marx en Engels van de in ballingschap levende Sozialdemokratische Partei Deutschlands te verkrijgen. De SPD ging nu op zoek naar een andere oplossing dan Moskou. Via Nikolaevskij leerde Scheltema eveneens in Parijs Franz Kurskij kennen, die een onderdak zocht voor de archieven van de Allgemeyner Yidisher Arbeterbund in Lite, Polyn un Rusland, kortweg de Bund.⁴² Scheltema had weinig moeite haar enthousiasme over zoveel moois op Posthumus over te brengen, maar de vraag was hoe het nodige geld te vinden. De crisis was in Nederland op zijn hevigst. De overheidssubsidies voor het NEHA en de bijdragen van de leden liepen terug, en de salarissen van de medewerkers werden gekort. Het bestuur van het NEHA kon Posthumus niet steunen buiten het in 1914 statutair vastgestelde economisch-historische aandachtsgebied, Nederland en koloniën. De oplossing kwam uit onverwachte hoek, van een man en een instelling waarvan Posthumus en zijn bibliothecaresse nog nooit hadden gehoord. Een van de socialistische bekenden van Scheltema, J.F. Ankersmit, de hoofdredacteur van *Het Volk*, had haar aangeraden contact te zoeken met Nehemia de Lieme (1882-1940), de directeur van de Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank, kortweg 'De Centrale'. De Centrale was in 1904 opgericht vanuit een sociaaldemocratisch milieu, dat na de Spoorwegstakingen begonnen was de arbeidersbeweging te 'moderniseren'. Anders dan vroeger gebruikelijk was, werd de bedrijfswinst niet onder de verzekerden verdeeld, maar onder meer aangewend voor doelen ten dienste van de arbeidersbeweging.⁴³ De Lieme bleek bereid het veiligstellen van archieven als zo'n doel te beschouwen. Een eerste onderhoud vond plaats op 3 oktober 1934. De Lieme was sinds 1907 zionist (hij was een vriend van Louis Brandeis) en stemde snel toe in de aankoop van het archief van de Bund voor 8.000 gulden.⁴⁴ Tevens deelde hij mee dat de Centrale wel meer zou kunnen doen en dat Posthumus maar met een voorstel moest komen. Een jaar later, op 25 november 1935, was het nieuwe instituut een feit. Het werd opgericht door Centrale en NEHA samen, en gevestigd in het pand Keizersgracht 264, door de stad Amsterdam beschikbaar gesteld en met 45.000 gulden van de Centrale verbouwd.⁴⁵ Dit alles was niet zonder slag of stoot gegaan. Posthumus dacht vanuit het NEHA, maar De Lieme wilde niet zijn overgeleverd aan haar hoogste orgaan, de algemene ledenvergadering, en stond daarom op het creëren van een nieuwe organisatie. Tegenover de grote sommen die de Centrale beschikbaar wilde stellen, eiste hij grote zeggingsmacht. Ook werd lang nagedacht over de naam. De Lieme voelde veel voor een vernoeming naar Quack, maar de internationale taak van de nieuwe instelling gaf de doorslag. Het werd het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.⁴⁶

De oorspronkelijke organisatie van het IISG was duidelijk geïnspireerd door het Marx-Engels Instituut. De ruggengraat werd evenals in Moskou gevormd door een aantal geografisch bepaalde 'kabinetten', zo genoemd omdat de documenten ook daadwerkelijk systematisch geordend in de kamers van de kabinetshoofden werden geplaatst. Die eerste hoofden waren A.J.C. Rüter (de 'Hollandsch-Engelsche afdeling'), Hans Stein (Duitsland), Arthur Müller Lehning (Frankrijk), en Boris Sapir (Rusland).⁴⁷ Naast het geografische zat er haast vanzelf een meer thematisch aspect aan deze indeling: het Duitse kabinet, geleid door een communist, hield zich bijvoorbeeld ook met de geschiedenis van het marxisme bezig, het Franse, dat door een anarcho-syndicalist werd bestierd, met het anarchisme en onderwerpen als de

⁴¹ Over Nikolaevskij, zie Rabinowitch & Rabinowitch 1972; over de wederwaardigheden van de papieren van Marx en Engels, zie Mayer 1967.

⁴² Seegers 1989, 77-79; Adama van Scheltema-Kleefstra 1978, 141-148.

⁴³ Van Gerwen 1993. De Centrale ging uiteindelijk op in SNS Reaal.

⁴⁴ Uiteindelijk zou maar een klein deel van de collectie in Amsterdam belanden; het meeste is nu in het YIVO Institute for Jewish Research te New York.

⁴⁵ Dit was het eerste van vier Amsterdamse adressen: in 1969 verhuisde het IISG naar Herengracht 262-266, in 1981 naar Kabelweg 51, en in 1989 naar Cruquiusweg 31.

⁴⁶ Adama van Scheltema-Kleefstra 1978; Hunink 1986; Van Gerwen 1993. Het Nederlandse initiatief kreeg overigens in 1937 navolging, toen in België het Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis werd opgericht met financiële steun van de Prévoyance Sociale. Deze instelling werd in 1940 door de Nazi's gesloten.

⁴⁷ Over Rüter, die van 1953 tot 1965 de tweede directeur van het IISG zou zijn, zie Locher 1967; over Müller Lehning (later Lehning), zie Altena 2002; over Sapir, zie Corrsin *et al* 1997.

▲
Diner in het Victoria Hotel te Amsterdam op 18 maart 1937, aangeboden door de Centrale. Te zien zijn leden van het bestuur van het Instituut en de Raad van Commissarissen van de Centrale, en de bibliothecaresse en wetenschappelijke staf van het IISG. Zittend van links naar rechts: A. Müller-Lehning, G.J. Stoop, A. Harms, B. Sapir, C.M. Simonsz, G.W. Melchers, N.W. Posthumus, H. Brugmans, I.B. Cohen, A.J.C. Rüter, J. Oudegeest, H. Stein. Staand van links naar rechts: Annie Scheltema, B. Nikolaevskij, P.J. van Winter, H. Bolkestein, H.B. Wiardi Beckman, N. de Lieme, Jane de Jongh.

geschiedenis van de utopie. Net als het Marx-Engels Instituut bouwde het IISG al snel een netwerk van buitenlandse ‘correspondenten’ op, met vooraanstaande specialisten als Gustav Mayer (1871-1948) en Boris Souvarine (1895-1984), de biografen van respectievelijk Engels en Stalin. Bovendien werd al meteen besloten een filiaal in Parijs te openen (7, rue Michelet, “zeer geschikt bij het Luxembourg gelegen”), dat onder leiding van Nikolaevskij kwam te staan en waarin “uitsluitend die verzamelingen [zullen] worden ondergebracht, wier eigenaars er bezwaar tegen hebben, dat hun collecties Frankrijk verlaten”.⁴⁸

Het was uitdrukkelijk de bedoeling te proberen te redden wat er te redden viel van het erfgoed van de Europese arbeidersbeweging, die op steeds meer plaatsen in de verdrukking kwam. Om Posthumus’ onderneming in perspectief te zetten moet worden bedacht dat het archieflandschap in het Interbellum ingrijpend aan het veranderen was. In de Sovjet-Unie was het archiefwezen, waarover Lenin persoonlijk al kort na de Oktoberrevolutie een decreet had geformuleerd, in hoge mate gepolitiseerd geraakt en dit voorbeeld was in Nazi-Duitsland nagevolgd. Deze ontwikkeling werd echter door de meeste tijdgenoten nauwelijks waargenomen. In Frankrijk bestond in 1940 noch bij de overheid, noch bij particulieren het besef dat archieven een onderdeel zouden kunnen vormen in een ideologische strijd die naast de eigenlijke oorlog gevoerd werd. Als er hier en daar al beveiligingsmaatregelen waren genomen, dan lijken deze achteraf volkomen naïef.⁴⁹ Omdat het daarnaast nog steeds zeer ongebruikelijk was dat privé-personen hun papieren bij een archiefinstelling onderbrachten,⁵⁰ was de oprichting van het IISG bepaald geen voor de hand liggende zaak.

Terugblikkend is goed te zien hoezeer het Instituut ontstond uit de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Het was symbolisch dat begin 1939 het archief van de Spaanse anarchosyndicalistische beweging nog net op tijd uit het door Franco bezette Catalonië kon worden weggehaald. Voordien was met de papieren van Marx en Engels het historische archief van de Duitse sociaaldemocratie gered, met daarbij ook stukken van de Eerste Internationale. De papieren van Michail Bakunin in de verzameling van Max Nettlau werden na de Anschluss vanuit Wenen veiliggesteld. De vervolgde Partij van Socialisten-Revolutionairen, die bij de verkiezingen voor de Russische Constituerende Vergadering eind 1917 nog een absolute meerderheid had behaald, bracht haar omvangrijke archief vanuit de ballingschap in Praag bij het IISG onder. Russische populistten en mensjevieken, Duitse anarchisten en links-communisten, Oostenrijkse socialistten en vele anderen vonden een bewaarplaats voor hun papieren in Amsterdam.

De Centrale zou tot 1940 de belangrijkste financier blijven. Dit maakte het mogelijk dat het instituut niet alleen tal van bedreigde archieven en bibliotheken veilig kon stellen, maar ook in staat was grote antiquarische aankopen te doen, zodat in korte tijd tevens een goed toegerust onderzoekscentrum van de grond kwam.⁵¹ Veel onderzoek kon er echter niet worden verricht: na het Verdrag van München in september 1938 achtte men de kans op oorlog zo groot dat gevoelige archieven zo veel mogelijk naar Groot-Brittannië werden verscheept, waardoor bijvoorbeeld de nalatenschap van Marx en Engels de oorlog in Oxford doorbracht.⁵² Het materiaal in het Parijse filiaal werd deels overgebracht naar een nieuw gehuurde villa in Amboise bij Tours, een kleine 200 km ten zuidwesten van Parijs.

Het karakter van reddingsoperatie compliceerde uiteraard veel van de vooroorlogse acquisitie van het Instituut. Annie Scheltema maakte een aantal avontuurlijke reizen om waardevol, maar gevoelig materiaal uit Duitsland, Oostenrijk en de Balkan naar Amsterdam te kunnen overbrengen. De bedreiging kwam niet alleen van rechts, maar ook van links, zoals bleek toen op 6 november 1936 een deel van de papieren van Lev Trotski, dat door zijn zoon Lev Sedov in het Parijse filiaal was ondergebracht, door Sovjet-agenten werd gestolen. Dat Stalins geheime dienst van deze verblijfplaats wist, was het werk van Mark Zborowski, een Poolse communist die het Trotskistische milieu was binnengedrongen. Later, na zijn emigratie naar

⁴⁸ *Jaarverslag 1936*, 23.

⁴⁹ Coeuré 2007.

⁵⁰ Instructief is de geschiedenis van de collectie Nettlau, vgl Hunink 1979; of van de papieren van Michail Bakunin, vgl Kloosterman 2007.

⁵¹ Een zo’n aankoop betrof de ongeveer 11.000 titels uit de Britse sociaal-economische geschiedenis bijeengebracht door Leon Kashnor, een van de eerste antikwars die zelf collecties bouwde om ze als eenheid te verkopen; zie Sanders 1988. Een andere ‘Kashnor-collectie’ (waarin ook materiaal uit Amsterdam lijkt te zijn beland) werd in 1951 door de National Library of Australia gekocht; zie Rickard 1998.

⁵² Hunink 1986, 119-128. Aanvankelijk huurde het IISG een huis in Harrogate, maar eind 1939 werd met steun van Beveridge en G.D.H. Cole formeel een branch in Oxford geopend, waarvan Lehning directeur werd.

Amerika, waar hij een bekend antropoloog was geworden, werd hij door de FBI van spionage verdacht en door een Senaatscommissie verhoord, waarbij hij ontkende voor de inbraak in de Rue Michelet verantwoordelijk te zijn geweest. Naar het schijnt was het inderdaad een ander Sovjet-netwerk, onder leiding van Jakov Serebrjanskij, dat de eigenlijke diefstal pleegde en Trotski's documenten vervolgens Frankrijk wist uit te smokkelen.⁵³

De publiciteit rond de diefstal trok ook de aandacht van Marc Bloch en Lucien Febvre, de redacteuren van het beroemde tijdschrift *Annales*, dat in maart 1937 een notitie aan het Instituut wijdde.⁵⁴ De toon was gereserveerd en de aandacht met name gericht op het verschil in benadering van de sociale geschiedenis, waarbij de Amsterdamse opvatting als “enger” en “niet zonder een lichte neiging tot het anecdotische” werd gezien. Het lijkt erop dat de Fransen het politieke karakter van de stichting en activiteiten van het IISG liever niet wilden zien of zelfs enigszins afkeurden, daarmee impliciet een van de meest bijzondere aspecten ervan onderstrepend. Het lijkt geen twijfel dat Posthumus in de discussie tussen ‘structurele’ en ‘evenementiële’ geschiedbeoefening eerder aan de kant van de *Annales* stond; maar dat belette hem niet om te zien hoe groot het gevaar was dat de bronnen die iedere historicus nodig had bedreigde, en waarom het urgent was hiertegen op te treden.

Weldra demonstreerde de Duitse inval in Nederland het politieke karakter van de verzameling nog eens ten overvloede. Enkele weken na de capitulatie werd het Instituut al door de nieuwe autoriteiten bezocht; begin juni 1940 werd Annie Scheltema voor het eerst door de SS verhoord. Hoewel niet te ontkennen viel dat zij betrokken was geweest bij het redden van socialistische archieven uit Duitsland en Oostenrijk, werd zij niet gearresteerd; maar dank zij de bij haar gevonden papieren kon de verzameling van het Franse filiaal al drie dagen na de bezetting (op 14 juni viel Parijs) in beslag worden genomen. Intussen bestonden de werkzaamheden in de Amsterdamse vestiging, in de woorden van een medewerkster, “uit scheuren, vernietigen van correspondentie e.d.”, vooral van linkse Duitsers die nog niet uit hun vaderland waren gevlucht. Op 15 juli werd Posthumus ondervraagd, waarna het IISG op last van de Sicherheitsdienst werd gesloten. Belastende correspondentie werd echter niet meer gevonden, en hoewel de SD ervan overtuigd was “dat [Posthumus] zijn werk beschouwde als een voortzetting van het in Duitsland onmogelijk geworden onderzoek van het marxisme door marxisten,” kon niet bewezen worden dat hij een politieke rol gespeeld had. Met succes verschanste hij zich in de rol van een geleerde, die bij al zijn activiteiten slechts door wetenschappelijke belangstelling gedreven werd.⁵⁵

De Duitsers schatten de omvang van de verzameling op 1200 kisten en concludeerden “dat het Instituut zich dank zij zijn schitterende relaties met alle marxistische en anarchistische groepen tegenstanders in de verbazend korte tijd van slechts vier jaar een centrale plaats voor de gehele linkse beweging wist te verwerven” en “dat de opbouw van een krachtige en wereldwijde organisatie pas door de inval in Holland is onderbroken”. De vraag was nu wat er met het materiaal moest gebeuren.⁵⁶ Er waren drie kandidaten voor het beheer ervan: de SD onder Reinhard Heydrich, die het gebouw al daadwerkelijk in beslag had genomen; de Nazi-ideoloog Alfred Rosenberg, auteur van *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*; en Robert Ley, het hoofd van het Deutsche Arbeitsfront, de Nazi-vakcentrale. In januari 1941 leek Rosenberg de slag gewonnen te hebben: zijn staf ging aan de slag om de collecties te catalogiseren en ze naar Duitsland te transporteren voor een op te richten Hohe Schule der NSDAP, die onder meer het gedachtegoed van haar tegenstanders diende te bestuderen.⁵⁷ Volgens zijn collega's liep Rosenberg echter te hard van stapel. Niet alleen Heydrich was die mening toegedaan, ook Ley, die de Duitse arbeiders in de juiste geest diende te leiden, meende rechten op het links-Europese erfgoed te kunnen doen gelden. Rapporten gingen over en weer en kopstukken als Arthur Seyss-Inquart en Martin Bormann werden in de competentiestrijd betrokken.

⁵³ Voor de correspondentie tussen Trotski en Sedov, zie Reed & Jacobson 1987; Schrader 1995. Voor de rol van Zborowski, zie Costello & Carev 1993; Volkogonov 1996; Sudoplatov & Sudoplatov 1995; Haynes & Klehr 1999; Andrew & Mitrokhin, 1999 (hier ook over Serebrjanskij). Het is nooit geheel duidelijk geworden wat er precies is gestolen en waar het gestolene zich nu bevindt.

⁵⁴ Herdrukt in Hunink 1986, 294-295.

⁵⁵ Adama van Scheltema-Kleefstra 1978; Hunink 1986. Posthumus werd verder met rust gelaten en wist zelfs voor menig ontslagen personeelslid nog een andere baan te vinden. Wel werd hij in maart 1942 met acht andere docenten van de Universiteit van Amsterdam ontslagen als hoogleraar en afgezet als directeur van het NEHA in verband met een bomaanslag op een NSB-studentenhuis aan de Weteringschans. Samen met vier collega's had hij al in oktober 1941 bedankt voor het lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (waarin hij in 1929 gekozen was) vanwege de door de Duitsers bevolen uitsluiting van haar joodse leden.

⁵⁶ Het volgende naar Hunink 1986 en Roth 1989, die samen 29 Nazi-documenten over het IISG publiceren.

⁵⁷ Het IISG-gebouw aan de Keizersgracht werd door de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg gebruikt als centraal verzamelpunt voor in Nederland in beslag genomen materiaal.

Op 1 maart 1942 liet Hitler zelf uiteindelijk weten dat Rosenberg de man was om in Europa materiaal te verzamelen “zur geistigen Bekämpfung” van de vijand. Als gevolg van deze onderlinge strijd konden de transporten van het belangrijkste IISG-materiaal pas in augustus 1943 aanvangen – rijkelijk laat, gezien de inmiddels gekeerde krijgskans. Het gevolg was dat ze na de Duitse capitulatie op verschillende plaatsen werden aangetroffen: naast 1083 kisten die al eerder van Amsterdam naar Berlijn en Frankfurt waren gestuurd, werden nog eens 776 kisten in Karinthië gevonden, 271 in Ratibor (Racibórz, Silezië), en de inhoud van een aantal binnenvaartschepen in Noord-Duitsland. Vooral dank zij het door de Amerikanen nabij Frankfurt/Main ingerichte Offenbach Archival Depot keerde dit materiaal naar Amsterdam terug. Verschillende collecties werden evenwel lang als vermist beschouwd. Pas in 1991 werd bekend dat in ieder geval een aantal ervan direct na de oorlog door de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie in beslag was genomen. Deze documenten werden samen met duizenden uit alle hoeken van Europa afkomstige archiefbestanden opgeslagen in het strikt geheime Bijzondere Archief, dat na de oorlog door Duitse krijgsgevangenen in Moskou werd gebouwd. Veel van de stukken werden later vandaaruit verdeeld over instanties als het Centrale Partijarchief en het Centrale Staatsarchief van de Oktoberrevolutie. Sommige zijn intussen teruggekeerd, maar andere niet.⁵⁸

Een mondiale operatie

\\\\\\\\

De naoorlogse geschiedenis van het Instituut stond aanvankelijk onvermijdelijk in het teken van de wederopbouw. Het gebouw aan de Keizersgracht werd volkomen leeg aangetroffen en het zou jaren duren voordat de meeste verspreide collecties terugkwamen en weer voor gebruikers toegankelijk werden. Het *Jaarverslag 1950* meende dat de bezoekers van de studiezaal “niet veel verschil meer zien met vroeger”. Zij zullen evenwel ook gemerkt hebben dat de archiefinventarissen en de catalogi van boeken en tijdschriften, die – voor zover ze ooit bestaan hadden – in de oorlog verloren waren gegaan, nog lang niet op orde waren.⁵⁹ En een voor Nederland zo belangrijk archief als dat van de SDAP werd pas in 1956 door de Poolse regering gerestitueerd.

De acquisitie van materiaal uit het buitenland werd na 1945 moeilijker. De jaarverslagen verklaren dit uit de toegenomen concurrentie. Inderdaad zagen de naoorlogse jaren een sterke groei van de belangstelling voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging, met name in een land als Italië, waar een grote linkse beweging het gevoel had decennia aan mogelijkheden te hebben verloren. In 1949 ontstond te Milaan de Biblioteca – later het Istituto – Giangiacomo Feltrinelli, gefinancierd met het ondernemersfortuin dat de jonge naamgever geërfd had. De instelling ontpopte zich als een actief verzamelaar en groeide snel. Ze bewoog zich bovendien niet vooral op het nationale vlak, zoals bij vele latere collega’s in Europa het geval zou zijn, maar oriënteerde zich vanaf het begin internationaal. Dat hoorde bij de oprichter, die in 1954 een uitgeverij begon waar de eerste drukken van zowel *Dokter Zjivago* als het dagboek van Che Guevara verschenen. Bijzonder was ook dat Feltrinelli geld had, een essentieel element dat bij alle historische belangstelling op de meeste plaatsen in Europa lang ontbrak.⁶⁰

De nieuwe belangstelling voor de arbeidersbeweging was niet alleen het gevolg van de nadrukkelijke terugkeer van linkse partijen en vakbonden op het politieke toneel in Europa, maar ook van de Koude Oorlog en de eruit voortvloeiende behoefte aan kennis over de Sovjet-Unie en het marxisme. Daardoor ondervond het IISG op verzamelgebied nu ook

⁵⁸ Vgl Grimsted 2001; Grimsted *et al* 2007. De Franse situatie is goed beschreven in Coeuré 2007; Poulain 2008. De aan het IISG behorende stukken die in het CPA en CGAOR terecht kwamen, zijn nooit gerestitueerd.

⁵⁹ Goede toegankelijkheid van de boekencollectie, in belangrijke mate het werk van Maria Hunink (1924–1988), bibliothecaresse van 1956–1973, werd pas bereikt door het werk aan de uitgave van de gedrukte *Alfabetische catalogus van de boeken en brochures van het IISG* (Boston, MA: G.K. Hall, 1970–1979, 17 dln).

⁶⁰ Feltrinelli 1999; Grandi 2000.

‘concurrentie’ uit de Verenigde Staten – om te beginnen van Nikolaevskij, die eind 1940 in New York was aangekomen en vandaar zijn verzamelactiviteiten voortzette. Hij was ervan overtuigd geraakt dat het Europese vasteland door de Sovjetdreiging geen veilige plaats meer was voor archivalia en ondernam pogingen de Instituutsdirectie ervan te overtuigen dat het verstandig was de collecties de oceaan te laten oversteken. Zelf verkocht hij het materiaal dat hij uit Europa had weten mee te nemen, voor een deel in 1955 aan de Indiana University Library en voor een groter deel in 1963 aan de Hoover Institution, waar hij tot zijn dood werkzaam bleef.⁶¹ Ook andere instellingen in de VS begonnen op grote schaal documentatie over Rusland en de Sovjet-Unie te verzamelen. Bekend werd bijvoorbeeld het in 1951 gestichte Bakhmeteff Archive van Columbia University, dat uitgroeide tot een van de grootste bewaarplaatsen van de papieren van Russische emigranten.⁶²

Toch ondervond het IISG ook voordelen van deze ontwikkeling: de voor de oorlog geredde archivalia bestreken een groot gebied dat nu in brede kring als belangwekkend werd beschouwd. Behalve de papieren van Marx en vele marxistische theoretici bezat het veel materiaal over prerevolutionaire bewegingen en postrevolutionaire opposanten van het communisme in Rusland. Hierdoor slaagde het Instituut er in de jaren vijftig in aanzienlijke financiering van buitenlandse fondsen te verkrijgen voor de ontsluiting en publicatie van belangrijke collectieonderdelen. De Ford Foundation speelde een hoofdrol, maar ook de eerder genoemde Rockefeller Foundation en de Deutsche Forschungsgemeinschaft droegen bij. Tegelijkertijd ontstond er hernieuwde belangstelling aan de andere kant van het IJzeren Gordijn, die de voor die dagen klassieke vorm van spionage aannam. Naar pas later bekend werd, rapporteerde Bert Andréas, Duits communistisch Marx-kenner en in die jaren kind aan huis bij het Instituut, begin jaren vijftig over de medewerkers en hun werkzaamheden aan Feltrinelli, die overwoog te proberen de papieren van Marx en Engels van het IISG te kopen. Vanuit Milaan ging de informatie naar Moskou. Ze werd daar interessant genoeg geacht om er Nikita Chroesjtsjov in eigen persoon van op de hoogte te brengen.⁶³

Intussen had het IISG gepoogd de vooroorlogse acquisitieactiviteiten weer op te vatten. Vele aanwinsten waren opnieuw te danken aan Annie Scheltema, die echter eind 1953 het Instituut verliet. Vanaf 1952 maakte het nieuwe bestuurslid Julius Braunthal (1891-1972) zijn positie als secretaris van de Socialistische Internationale dienstbaar aan het IISG. Toch bleven de resultaten relatief bescheiden, totdat de opkomst van de zogenaamde ‘moderne sociale bewegingen’ het klassieke terrein kwam verbreden. Het Instituut zag het belang van deze groepen al vroeg in – ongetwijfeld mede omdat ze lang niet altijd echt nieuw waren en soms aansloten bij met de arbeidersbeweging verbonden tradities, zoals in het geval van de vredesbeweging. Bovendien bestond er een levenslange samenwerking met een vroege verzamelplaats ervan, het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, dat twee weken na het IISG was opgericht door een groep waarvan ook Posthumus’ tweede echtgenote, Willemijn van der Goot (1897-1984), deel uitmaakte.⁶⁴

Omdat het dikwijls om lokale initiatieven gaat, van soms maar korte duur, vraagt het documenteren van moderne sociale bewegingen om een andere aanpak dan in het geval van de ‘klassieke’ organisatievormen. Door nauw samen te werken met leden van de groepen zelf slaagde het IISG erin grote verzamelingen zoals die van het door Tjebbe van Tijen opgezette Centrum voor Sociale Documentatie en het Staatsarchief (over de Nederlandse kraakbeweging), maar ook het ID Archiv der Alternativpresse uit Frankfurt/Main bijeen te brengen. Daarnaast werd het Instituut het depot van de archieven van Amnesty International en Greenpeace International.

Ook het institutionele landschap veranderde opnieuw.⁶⁵ In de late jaren zestig verscheen in Europa na een lange periode van economische groei – en de impulsen van het jaar 1968 – de ene na de andere nieuwe verzamelende instelling, van het herrezen Archiv der sozialen

In 1951/1952 volgde Adolf Rüter (1907-1965) Posthumus op als directeur van het IISG. Hij bleef directeur tot aan zijn dood in 1965. Op deze foto praat Rüter met professor E. A. Stepanova, directeur van het Instituut voor Marxisme-Leninisme, het vroegere Marx-Engels Instituut in Moskou, op de receptie die werd gehouden ter ere van het 25-jarig bestaan van het IISG in 1960.

⁶¹ Bourguina & Jakobson 1989.

⁶² Met inbegrip van die van Boris Sapir, vgl Corrsin *et al* 1997.

⁶³ Mosolov 2010, 568-571. Over Andréas, zie Grandjonec 1987.

⁶⁴ Mevis 1991; Withuis 1991; De Haan & Mevis 2008. Het IAV, dat een groot deel van zijn bestaan bij het IISG inhuidde, fuseerde later met andere organisaties tot het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging, in 2009 omgedoopt tot Aletta.

⁶⁵ Het volgende naar Kloosterman 2009.

Demokratie in Bonn (1969, een onderdeel van de Friedrich Ebert Stiftung) en het Modern Records Centre in Coventry (1973) tot de vele vaak kleinere archieven die in Italië en Frankrijk, en na de val van de dictaturen ook in Griekenland, Portugal en Spanje opbloeden. Eind 1970 verenigde een aantal van deze instellingen zich in de International Association of Labour History Institutions, die nu ongeveer honderd leden telt. In 1980 werd te Gent het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging opgericht. Aan het eind van de reeks stonden het National Museum of Labour History, dat in 1990 in Manchester werd geopend, en het Griekse ASKI (Archief voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis), dat in 1992 in Athene van start ging.

Op dat moment had de politieke aardverschuiving die het einde van de Sovjet-Unie bracht, al plaatsgevonden. In Moskou was de schepping van Rjazanov uiteengevallen; de museale collectie, die letterlijk op straat was komen te staan, en de enorme bibliotheek konden ternauwernood worden gered. Overal in het voormalige Oostblok werden de archieven van de communistische partijen (waarin vaak materiaal van andere organisaties was terechtgekomen) genationaliseerd, zodat een interessant onderscheid met het Westen bestendig werd, waar de arbeidersbeweging haar erfgoed altijd uit handen van de staat had gehouden. In Oost-Europa wordt het ontbreken van particuliere verzamelende instellingen, die een andere vertrouwensrelatie met archiefschenkers plegen te hebben, soms wel als een gemis beschouwd.⁶⁶

Het IISG trok uit deze ontwikkelingen de conclusie dat het verzamelen van materiaal binnen Europa – met uitzondering natuurlijk van Nederland – langzamerhand grotendeels aan collega-instellingen kon worden overgelaten. Dit gebeurde op een moment waarop er ook in het Instituut zelf veel veranderde. Na jaren van een gestage groei van personeel en een explosieve groei van gebruikers onder Frits de Jong Edz (1919-1989) en Rein van der Leeuw, respectievelijk directeur van 1966-1977 en 1978-1985, werd de organisatie voor het eerst sinds de oprichting fundamenteel aangepast. Onder Eric Fischer, die van 1984-1993 de leiding had, verdwenen de ‘kabinetten’ en kwamen er functionele afdelingen, die zich op één of enkele taken concentreerden. Kantoor- en bibliotheekautomatisering deden hun intrede en in 1989 verhuisde het Instituut naar het vernieuwde Oostelijk Havengebied van Amsterdam, waar het voor het eerst de beschikking kreeg over adequaat geklimatiseerde magazijnen. Belangrijker voor ons verhaal is dat het nieuwe gebouw niet alleen onderdak ging bieden aan het IISG, maar ook aan het NEHA en het Nederlands Permuseum. Daarmee ontstond aan de Cruquiusweg een van de grootste documentatiecentra van Nederland, de combinatie van een middelgrote archiefbewaarplaats, een boekerij met de omvang van een universiteitsbibliotheek, en een beeld- en geluidcollectie van museale proporties.⁶⁷

Tegelijkertijd kwam er in de jaren negentig een onderzoeksafdeling tot stand, die een eigen weg insloeg. In plaats van de bronnenpublicaties waarmee het Instituut een grote reputatie had opgebouwd, kwam er nu meer analytisch sociaalhistorisch en later ook economisch-historisch onderzoek. Daarbij stond de geschiedenis van arbeid en arbeidsverhoudingen centraal en werd gezocht naar alternatieven voor de klassieke *labour history* die zich vrijwel uitsluitend op de ‘moderne’ industriearbeider (de *male breadwinner*) in de ‘global North’ richtte. De zoektocht ging in drie richtingen. Inhoudelijk kregen de industriearbeiders gezelschap van handwerkslieden, landarbeiders, dienstboden, zeelieden, beroepssoldaten en vele andere leden van de werkende bevolking. Chronologisch werd de waterscheiding die tot dan toe door de Industriële Revolutie was gevormd, voortaan genegeerd: arbeid kon in iedere periode van de geschiedenis worden bestudeerd, al ging men in de praktijk meestal niet verder terug dan tot begin zestiende eeuw of de late Middeleeuwen. En geografisch kwam nu met het loslaten van de Industriële Revolutie ook de ‘global South’ in zicht – niet als de volger van een Wes-

⁶⁶ Tegelijkertijd is in het Westen al geruime tijd sprake van min of meer vergaande vormen van integratie van de documentatiecentra van de arbeidersbeweging in het geïnstitutionaliseerde academische bestel – hetgeen natuurlijk niet zonder verband is met de institutionalisering van de arbeidersbeweging zelf. In Italië en later ook in Vlaanderen maakte wetgeving het aantrekkelijk om te participeren in de erfgoedstructuur van de overheid. In Groot-Brittannië, Duitsland en Zwitserland hebben de vakbonden, die lang eigen archieven en bibliotheken beheerden, hun bezit overgedragen aan instellingen die direct of indirect met universiteitsbibliotheken en overheidsarchieven samenwerken in nationale informatiesystemen. Overal zijn centra die tevens onderzoek verrichten, gelieerd geraakt aan universiteiten of academies van wetenschappen: ook het IISG werd in 1979 een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, al zijn de collecties in het bezit of beheer van de oorspronkelijke zelfstandige Stichting IISG gebleven. Door deze en soortgelijke ontwikkelingen is de financieringslast van ook de Westerse instellingen uiteindelijk grotendeels op de overheid overgegaan, wat enerzijds vaak tot een grotere professionalisering, anderzijds soms tot een verlies aan onafhankelijkheid heeft geleid.

⁶⁷ De belangstelling voor dit laatste materiaal nam sindsdien voortdurend toe; vgl onder vele andere voorbeelden Altena 2003; Coppens 1982; Jost & Wachter 2008. Voor de IISG-beeldverzameling, zie Sanders 2005; Landsberger & Van der Heijden 2009.

ters model, maar als een reeks gebieden met een eigenstandige en voor de theorie even belangrijke ontwikkeling als West-Europa en Noord Amerika.⁶⁸

Deze heroriëntatie, waaruit onderzoeksprogramma's over 'global labour history' en 'global economic history' voortkwamen, leidde ook tot het ontstaan van een geheel nieuw verzamelterrein, dat 'metabronnen' werd gedoopt. Hierbij worden gegevens die in vele archiefdepots verspreid liggen, gestandaardiseerd in grote databestanden samengebracht, waardoor zeer waardevolle grondstoffen voor het onderzoek ter beschikking komen. Een voorbeeld is de Historische Steekproef Nederland, waarin vele tienduizenden Nederlanders geboren tussen 1812 en 1922 vertegenwoordigd zijn en die al een paar honderd publicaties heeft opgeleverd. Een ander voorbeeld wordt gevormd door de zogenaamde 'global hubs' die het IISG onderhoudt, zoals op het gebied van historische lonen en prijzen: hier brengen onderzoekers uit de gehele wereld in de beste tradities van Posthumus datareeksen onder voor gemeenschappelijk gebruik – van Babylonische graanprijzen uit de vierde eeuw voor Christus tot Milanese lonen uit de negentiende eeuw.⁶⁹

Het nieuwe onderzoek sloot echter tevens zeer goed aan op de nieuwe koers die er in het verzamelbeleid werd ingezet. Nu het IISG meer speelruimte kreeg in Europa, kon het zich gemakkelijker gaan richten op gebieden daarbuiten die behoefte hadden aan ondersteuning bij het bewaren van sociaalhistorisch erfgoed. In 1987 werd een snel groeiende Turkse afdeling in het leven geroepen; in 1989 konden medewerkers waardevolle documentatie over de Chinese studentenbeweging bijeenbrengen. Waren dit vooral reddingsoperaties, in de jaren negentig begon het Instituut steeds meer structurele middelen in de richting van Azië te verschuiven, wat behalve tot de opbouw van een netwerk van correspondenten ook in 2003 tot de opening van een regionaal bureau in Bangkok leidde. Het wegvallen van Moskou als 'natuurlijke' bewaarplaats maakte daarnaast dat communistische archieven uit Turkije, Iran, Egypte en Sudan nu in Amsterdam werden ondergebracht. Bovendien voerde het IISG na 1991 in Rusland enkele grote microfilm-projecten uit, die deels de 'klassieke' West-Europese collecties aanvulden, maar deels ook 'nieuw' Russisch materiaal omvatten, zoals de bestanden van en over GULag-slachtoffers bij de mensenrechtenorganisaties Memorial en Vozvraščenie (Terugkeer).⁷ En in 1994 werd in samenwerking met Antenna begonnen met het aanleggen van de eerste grote digitale verzameling, de miljoenen berichten uit de 3000 nieuwsgroepen van de wereldwijde Association for Progressive Communications.⁷¹

Zo heeft het Instituut geleefd zoals het geboren is, in nauwe samenhang met de eigentijdse sociale geschiedenis. Het is steeds onvermijdelijk in zekere mate een onderdeel geweest van het terrein dat het poogde te documenteren – tegelijk onafhankelijk en deelgenoot, betrokken en neutraal. De collectie vormt daarom, naast een intrinsiek waardevol geheel van bronnen, ook een weerspiegeling van generaties verzamelaars en verzamelden, en van de ontwikkeling van het verzamelen zelf.

⁶⁸ Lucassen 2006.

⁶⁹ Voor de HSN, zie www.iisg.nl/hsn; voor de historische lonen en prijzen, zie www.iisg.nl/hpw.

⁷⁰ Intensief gebruikt door Nanci Adler voor haar boeken *The Great Return* (1999) en *The Gulag Survivor* (2002).

⁷¹ Zie www.iisg.nl/occasio.

Annie Adama van Scheltema-Kleefstra
(1884-1977), ca. 1935.

Literatuur

Adama van Scheltema-Kleefstra, Annie, 'Herinneringen van de bibliotheecresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 4, no 11 (1978), pp. 141-176.

Altena, Bert, 'Arthur Lehning: Utrecht 23 oktober 1899-Lys-St.-Georges 1 januari 2000', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 2001-2002*, 2003, pp. 137-160.

Altena, Marga, *Visuele strategieën: foto's en films van fabrieksarbeiders in Nederland (1890-1919)*, Amsterdam: Aksant, 2003.

Andrew, Christopher, and Vasili Mitrokhin, *The Sword and the Shield: the Mitrokhin archive and the secret history of the KGB*, New York: Basic Books, 1999.

Barringer, Tim, *Men at Work: art and labour in Victorian Britain*, New Haven and London: Yale University Press, 2005.

Boorsma, Peter, en Joost van Genabeek, *Commercial and Financial Serial Publications of the Netherlands Economic History Archive: commodity price currents, foreign exchange rate currents, stock exchange rate currents and auction lists: 1580-1870*, Amsterdam: NEHA, 1991.

Bos, Sandra, Jan Lucassen en Roger De Peuter, *Inventaire de la collection Bruyard concernant le Bureau (de la Balance) du Commerce et l'Inspection des Manufactures sous l'Ancien Régime (1571-1831)*, Amsterdam: NEHA, 1996.

Bourguina, Anna M., and Michael Jakobson, *Guide to the Boris I. Nicolaevsky Collection in the Hoover Institution Archives*, Stanford, CA: Hoover Institution, 1989.

Chambelland, Colette (red.), *Le Musée social en son temps*, Paris: Presses de l'École normale supérieure, 1998.

Coeuré, Sophie, *La Mémoire spoliée : les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique*, Paris: Payot, 2007.

Cole, Arthur H., and Ruth Crandall, 'The International Scientific Committee on Price History', *Journal of Economic History*, 24, no 3 (September 1964), pp. 381-388.

Coppens, Jan, *De bewogen camera: protest en propaganda door middel van foto's*, Amsterdam: Meulenhoff/Landshoff, 1982.

Corrsin, Stephen D., Marc Carel Jansen and Ellen Scaruffi, *Boris Moiseevich Sapir: Menshevik and social historian: an introduction to his life: an inventory of his archives at the Bakhtmeteff Archive, Columbia University, New York, and a bibliography of his publications*, Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1997.

Costello, John, and Oleg Carev, *Deadly Illusions*, London: Century, 1993.

Craver, Earlene, 'Patronage and the Directions of Research in Economics: the Rockefeller Foundation in Europe, 1924-1938', *Minerva*, 24, no 2-3 (June 1986), pp. 205-222.

Dahrendorf, Ralf, *LSE: a history of the London School of Economics and Political Science, 1895-1995*, Oxford: Oxford University Press, 1995.

Feltrinelli, Carlo, *Senior Service*, Milano: Feltrinelli, 1999 (Eng. ed. London: Granta, 2001).

Fischer, E.J., J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers (red.), *De Vereeniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief 1914-1989*, Amsterdam: NEHA, 1989.

Gerwen, Jacques van, *De Centrale centraal: geschiedenis van de Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank opgericht in 1904 tot aan de fusie in de Reaal Groep in 1990*, Amsterdam: IISG/NEHA, 1993.

Gerwen, J.L.J.M. van, en J.M.W.G. Lucassen, 'De verbeelding van de economische geschiedenis', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers (red.), *De Vereeniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief 1914-1989*, Amsterdam: NEHA, 1989, pp. 117-132.

Grandi, Aldo, *Giangiaco Feltrinelli: la dinastia, il rivoluzionario*, Milano: Baldini & Castoldi, 2000.

Grandjonn, Jacques, *Une vie d'exilé: Bert Andréas 1914-1984: repères chronologiques et activité scientifique*, Trier: Karl-Marx-Haus, 1987.

Grass, Martin, *Labour's Memory: the Labour Movement's Archives and Library 1902-2002*, Stockholm: Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliothek, 2002.

Grimsted, Patricia Kennedy, *Trophies of War and Empire: the archival heritage of Ukraine, World War II, and the international politics of restitution*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.

Grimsted, Patricia Kennedy, F.J. Hoogewoud and Eric Ketelaer (red.), *Returned from Russia: Nazi archival plunder in Western Europe and recent restitution issues*, Crickadarn: Institute of Art and Law, 2007.

Haan, Francisca de, en Annette Mevis, 'The IAV/IIAV's Archival Policy and Practice: seventy years of collecting, receiving, and refusing women's archives (1935-2005)', in: Saskia E. Wieringa (red.), *Traveling Heritages: new perspectives on collecting, preserving and sharing women's history*, Amsterdam: Aksant, 2008, pp. 23-46.

Häusler, Jacqueline, *100 Jahre soziales Wissen: Schweizerisches Sozialarchiv 1906-2006*, Zürich: Schweizerisches Sozialarchiv, 2006.

Hagen, Piet, *Politicus uit hartstocht: biografie van Pieter Jelles Troelstra*, Amsterdam: Arbeiderspers, 2010.

Haynes, John Earl, and Harvey Klehr, *Venona: decoding Soviet espionage in America*, New Haven, CT etc: Yale University Press, 1999.

Hecker, Rolf, 'Hans Stein – wissenschaftlicher Mitarbeiter und Korrespondent des Moskauer Marx-Engels Instituts (1925-1929)', *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung: Neue Folge*, 1993, pp. 17-40, 1994, pp. 150-173.

Hecker, Rolf, et al (red.), *Erfolgreiche Kooperation: das Frankfurter Institut für Sozialforschung und das Moskauer Marx-Engels-Institut (1924-1928)*, Berlin etc: Argument, 2000.

Honig, S., *Arbeid met vuur en verve: leven en werk van Herman Heijnenbrock (1871-1984)*, Zutphen: Walburg, 1998.

Horne, Janet R., *A Social Laboratory for Modern France: the Musée Social and the rise of the welfare state*, Durham, NC, etc: Duke University Press, 2002.

Houghton, Jr, Walter E., 'The History of Trades: its relation to seventeenth-century thought as seen in Bacon, Petty, Evelyn, and Boyle', *Journal of the History of Ideas*, 2, no 1 (January 1941), pp. 33-60.

Hue, Joseph (red.), *BDIC 1917-2000: Bibliothèque de Documentation internationale contemporaine: un organisme public d'information et de recherche internationale*, Nanterre: BDIC, 1997.

Hunink, Maria, 'De geschiedenis van een bibliotheek: Max Nettlau en Amsterdam', in: Maria Hunink, Jaap Kloosterman en Jan Rogier (eds), *Over Buonarroti, internationale avant-gardes, Max Nettlau en het verzamelen van boeken, anarchistische ministers, de algebra van de revolutie, schilders en schrijvers: voor Arthur Lehning*, Baarn: Het Wereldvenster, 1979, pp 317-366.

Hunink, Maria, *De papieren van de revolutie: het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1935-1947*, Amsterdam: IISG, 1986.

Jansen, Peter C., en W.M. Zappey, *Bibliografie van de geschriften van Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960)*, Rotterdam: Studievereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis, 1981.

Jansma, T.S., 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (Amsterdam, 26 februari 1880 – Bussum, 18 april 1960)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1960-1961*, Leiden: Brill, 1961, pp. 126-134.

Jay, Martin, *The Dialectical Imagination: a history of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*, London etc: Heinemann, 1973.

Jong, Ad de, *De dirigenten van de herinnering: musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940*, Nijmegen: SUN, 2001.

Jost, Sarah, und Gabriela Wachter (red.), *Die verschwundene Arbeit: in Fotografien aus Berliner Sammlungen und Archiven*, Berlin: Parthas, 2008.

Katscher, Leopold, *Die sogenannten 'Sozial-Museen' (Museen für Arbeiterwohlfahrt und Sozialpolitik und das Pariser 'Musée social' als Vorbild)*, Leipzig: Felix Dietrich, 1904.

Kloosterman, Jaap, 'Michael Bakunins Schriften in Amsterdam', in: Bernd Kramer und Wolfgang Eckhardt (eds), *Bakunin Almanach*, I, Berlin: Kramer, 2007, pp 202-222.

Kloosterman, Jaap, 'In Bebel's voetspoor: Wouter Steenhaut en de IALHI', in: Paule Verbruggen (red.), *Wouter Steenhaut en Amsab-ISG*, Gent: Amsab-ISG, 2009, pp. 27-35.

Landsberger, Stefan R., and Marien van der Heijden, *Chinese Posters: the IISH-Landsberger collections*, München etc: Prestel, 2009.

Locher, Th.J.G., 'Rüter en zijn werk', in A.J.C. Rüter, *Historische studies over mens en samenleving*, Assen: Van Gorcum, 1967, pp. ix-xxxiii.

Lourens, Piet, and Jan Lucassen, 'Marx als historicus der niederländischen Republik', in: Marcel van der Linden (red.), *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*, Trier: Karl-Marx-Haus, 1992, pp. 430-454.

Lucassen, Jan, *Tracing the Past: collections and research in social and economic history: the International Institute of Social History, the Netherlands Economic History Archive and related institutions*, Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1989.

Lucassen, Jan, 'Albertus Theodorus Hartkamp (1848-1924) en zijn verzamelingen', in: Peter Boersma, *Collectie Hartkamp: knipsels uit kranten en tijdschriften betreffende de Nederlandse economie en samenleving 1800-1924*, Amsterdam: NEHA, 1990, pp. xiii-xxi.

Lucassen, Jan, 'Writing Global Labour History c 1800-1940: a historiography of concepts, periods, and geographical scope', in: Jan Lucassen (red.), *Global Labour History: a state of the art*, Bern etc: Peter Lang, 2006, pp. 39-89.

Lucassen, J.M.W.G., en R.E.M.A. De Peuter, 'De bijzondere collecties van het NEHA', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers (red.), *De Vereeniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief 1914-1989*, Amsterdam: NEHA, 1989, pp. 95-115.

Mayer, Paul, 'Die Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs und des Schicksals des Marx-Engels-Nachlasses', in: *Archiv für Sozialgeschichte*, 6-7 (1967), pp. 5-198.

Mertens, Ferdinand, *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (Den Haag etc: SCP etc, 2007).

Mevis, Annette, 'Inleiding', in: *Overzicht van de archieven in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging*, Amsterdam: IIAV, 1991, pp. 9-23.

Migdal, Ulrike, *Die Frühgeschichte des Frankfurter Instituts für Sozialgeschichte*, Frankfurt etc: Campus, 1981.

Mosolov, Vladimir Gavrilovič, *IMEL: citadel' partijnoj ortodoksii: iz istorii Instituta Marksizma-Leninizma pri CK KPSS, 1921-1956*, Moskva: Novyj Chronograf, 2010.

Noordegraaf, Leo, 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960): van gloeiend marxist tot entrepreneur', in: Noordegraaf, *Van vlas naar glas: aspecten van de sociale en economische geschiedenis van Nederland*, Hilversum: Verloren, 2009, pp. 85-109 (*1991).

Oberkofler, Gerhard, 'Anton Menger', in Günter Benser und Michael Schneider, *Bewahren – Verbreiten – Aufklären: Archivare, Bibliothekare und Sammler der Quellen der deutschsprachigen Arbeiterbewegung*, Bonn-Bad Godesberg: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2009, pp. 196-201.

Ochs, Kathleen H., 'The Royal Society of London's History of Trades Programme: an early episode in applied science', *Notes and Records of the Royal Society of London*, 39, no 2 (April 1985), pp. 129-158.

Pearce, B.L., *Thomas Twining of Twickenham: his work, his museum, and the Perryn House estate*, Twickenham: Twickenham Local History Society, 1988.

Poulain, Martine, *Livres pillés, lectures surveillées : les bibliothèques françaises sous l'Occupation*, Paris: Gallimard, 2008.

Rabinowitch, Alexander, and Janet Rabinowitch, with Ladis K.D. Kristof (red.), *Revolution and Politics in Russia: essays in memory of B.I. Nikolaevsky*, Bloomington, IN etc: Indiana University Press, 1972.

Reed, Dale, and Michael Jacobson, 'Trotsky Papers at the Hoover Institution: one chapter of an archival mystery story', *American Historical Review*, 92, no 2 (April 1987), pp. 363-375.

Rickard, Suzanne, 'Three Centuries of Political Economy: a view of the Kashnor collection', *National Library of Australia News*, VIII, no 7 (April 1998), pp. 13-17.

Rogers, Ruth R., 'The Kress Library of Business and Economics', *Business History Review*, 60, no 2 (Summer 1986), pp. 281-288.

Rokitskij, Ja.G., *Gumanist oktjabr'skoj epochi: akademik D.B. Rjazanov*, Moskva: Sobranie, 2009.

Roth, Karl Heinz, 'The International Institute of Social History as a Pawn of Nazi Social Research: new documents on the history of the IISH during German occupation rule from 1940 to 1944', *International Review of Social History*, 34, supplement (1989), pp. 1-88.

Sanders, Huub, *Books and Pamphlets on British Social and Economic Subjects (ca 1650-1880) at the IISG Amsterdam*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1988.

Sanders, Huub, met Els Hiemstra-Kuperus, *Images of Aspiration: beelden van streven: a documentary on social movements based on images from the collection of the International Institute of Social History*, Amsterdam: Aksant, 2005.

Schrader, Fred E., *Der Moskauer Prozess 1936: zur Sozialgeschichte eines politischen Feindbildes*, Frankfurt etc: Campus, 1995.

Schumacher, Renate, 'Hans Stein – "mit allen Wassern der Dialektik gekocht": Mitarbeiter der Westdeutschen Rundfunk AG (1927-1933)', *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung: Neue Folge*, 1994, pp. 174-189.

Seegers, J.J., "'De bibliotheek mag zich voortdurend meer in de belangstelling verheugen zowel wat bezoek als wat de schenkingen betreft": 75 jaar Economisch-Historische Bibliotheek', in: E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en J.J. Seegers (red.), *De Vereeniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief 1914-1989*, Amsterdam: NEHA, 1989, pp. 67-93.

Sewell, Jr, William H., *Work and Revolution in France: the language of labor from the old regime to 1848*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Sudoplatov, Pavel, and Anatoli Sudoplatov, with Jerrold L. and Leona P. Schechter, *Special Tasks: the memoirs of an unwanted witness – a Soviet spymaster*, updated ed, Boston, MA etc: Little, Brown, 1995.

Toudouze, Georges G., 'Le Musée de la Guerre', *le Pays de France*, 23 août 1917, www.greatwardifferent.com/Great_War/Contest/Musee_01.htm (check 5.7.2010).

Veenendaal, A.J., 'IJzerman, Jan Willem (1851-1932)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/ijzerman (check 5.7.2010), 2008 (*1985).

Volkogonov, Dmitri, *Trotsky: the eternal revolutionary*, transl and ed by Harold Shukman, London: HarperCollins, 1997 (Russ. ed. Moskva: Novosti, 1992).

Vollgraf, Carl-Erich, et al (red.), *David Borisovič Rjazanov und die erste MEGA*, Berlin etc: Argument, 1997.

Vollgraf, Carl-Erich, et al (red.), *Stalinismus und das Ende der ersten Marx-Engels-Gesamtausgabe (1931-1941)*, Berlin etc: Argument, 2001.

Walker, John A., *Work: Maddox Brown's painting and Victorian life*, London: Francis Boutle, 2006.

Wiggershaus, Rolf, *Die Frankfurter Schule: Geschichte, theoretische Entwicklung, politische Bedeutung*, München: DTV, 1988.

Withuis, Jolande, "'Een schatkamer van feministische kostbaarheden": het IAV tussen 1935 en 1952: betrokkenen, beweegredenen en beleid', in: Sylvia Dumont et al (red.), *In haar verleden ingewijd: de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland*, Zutphen: Walburg Pers, 1991, pp. 58-90.

Zimmermann, Rüdiger, *Das gedruckte Gedächtnis der Arbeiterbewegung bewahren: die Geschichte der Bibliotheken der deutschen Sozialdemokratie*, 3. erw. Ausg., Bonn: Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung, 2008.

Zuidema, E., 'Posthumus (Nicolaas Wilhelmus)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, II, Leiden: Sijthoff, 1912, col 1122-1123.